ZUID-NEDERLANDSE MINIATUURKUNST

De mooiste verluchte handschriften in Nederlands bezit

Anne Margreet W. As-Vijvers
Anne S. Korteweg

Museum Catharijneconvent, Utrecht
WBOOKS, Zwolle
Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage

II.3 DE SMAAK VAN DE ELITE

Dominique Vanwijnsberghe

In het tweede kwart van de vijftiende eeuw lijkt de clichématige productie van de Goudenrankenmeesters, en dan vooral de ontelbare getijdenboeken die in deze stijl waren verlucht, de plaatselijke en internationale markt vanuit Brugge te overspoelen (hoofdstuk II.2). Toch bedienden deze verluchters maar een deel van de afzetmarkt voor luxe objecten, en wel degenen die op zoek waren naar luisterrijke maar betaalbare producten. De in Brugge ontwikkelde technieken voor serieproductie maakten een zekere individualisering mogelijk van handschriften die uit verschillende codicologische eenheden ('modules') waren opgebouwd. Daarnaast bestond echter een veeleisender categorie opdrachtgevers:

Afb. II.3.1
Drie-eenheid. Getijdenboek van Paul van Overtvelt, Petrus Christus, Brugge, ca. 1450-1460. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms. IV 95, fol. 155v

Afb. II.3.2
De opdrachtgever, Daneel Rijm, in gebed voor de heilige Daniël in de leeuwenkuil.
Getijdenboek, Meester van Guillebert de Mets, Gent, rond 1415-1425. Baltimore, Walters Art Museum, Ms. W. 166, fol. 168v-169r

zij wensten topklasse, producten die sterk geïndividualiseerd waren, aangepast aan hun sociale status en aan hun individuele behoeften. Deze échte bibliofielen lieten zich niet afschrikken door extravagante uitgaven. Zij zochten minder conventionele teksten en wendden zich tot een andere categorie miniaturisten: kunstenaars die zich onderscheidden door hun originele stijl en hun uitmuntende technische vaardigheden.

In Brugge, waar de invloed van Jan van Eyck zich sterk liet gevoelen, probeerden talentvolle paneelschilders en verluchters de realistische details van de meester te evenaren op perkament.[1] Ze werkten voor belangrijke opdrachtgevers als Jean Chevrot, bisschop van Doornik en raadgever van de hertog,[2] of Paul van Overtvelt, baljuw van Brugge, secretaris van Isabella van Portugal en lid van de Raad van Vlaanderen (afb. II.3.1).[3] Halverwege de vijftiende eeuw vestigde Willem Vrelant, een verluchter uit Utrecht, zich in het Venetië van het Noorden en verwierf zich daar al snel een plaats binnen het stedelijk patriciaat.[4] Als buurman en blijkbaar goede vriend van de schilder Hans Memling, mocht Vrelant de meest vooraanstaande leden van het Bourgondische hof en zijn administratieve functionarissen tot zijn klanten rekenen. Zijn originele stijl zou van blijvende invloed blijken te zijn op de Brugse productie uit het derde kwart van de vijftiende eeuw en op grote schaal worden nagebootst. Een goed voorbeeld hiervan is een in Den Haag bewaard getijdenboek, waarvan de opdrachtgever helaas onbekend is (cat. 26). Dit manuscript, waarvan de marges stralen in schitterende kleuren en dicht bezet zijn met decoratie, was duidelijk bedoeld om de ogen te betoveren.

Gent was minstens zo belangrijk. Weliswaar had deze stad een minder sterke internationale uitstraling dan Brugge, maar naast administratief centrum was ze ook hertogelijke residentie. Daarmee was Gent aantrekkelijk voor de adel en de welgestelde burgerij, tezamen een aanzienlijke afzetmarkt. Het was in Gent dat zich een groep miniaturisten vestigde die zowel voor het hof als de stedelingen werkte: de Meesters van Guillebert de Mets.[5] De vroegste vertegenwoordiger van deze stijl verluchtte een prachtig getijdenboek voor Jan zonder Vrees, de hertog van Bourgondië.[6] De belangrijkste kunstenaar van de groep, hoogstwaarschijnlijk te identificeren als Johannes Ramont, was eveneens werkzaam voor de hertog en kwam tegelijkertijd tegemoet aan de wensen van een veeleisende stedelijke klantenkring. De schepen van Gent, Daneel Rijm, afkomstig uit een voorname Gentse familie, vertrouwde hem de verluchting toe van een bijzonder getijdenboek, op maat gemaakt, met gebeden in het Nederlands en miniaturen waarin zijn persoonlijkheid en devotionele voorkeuren werden weerspiegeld (afb. II.3.2).[7] De overdadige decoratie, aangebracht op vrijwel iedere bladzijde, maakte het tot een uiterst luxueus object, passend bij de hoge sociale status van de opdrachtgever. De Mets-stijl inspireerde ook andere verluchters werkzaam voor de Bourgondische elite in het midden van de vijftiende eeuw. Onder hen bevond zich de schilder van een rijk verlucht getijdenboek voor Margaretha van Gavere-Schorisse, abdis van het adellijk kapittel van Nijvel,[8] die tevens de miniaturen verzorgde van een te Enschede bewaard getijdenboek (cat. 24). Geschreven in het Latijn maar met rubrieken in het Nederlands en een aantal lokale heiligen in de kalender, werd het waarschijnlijk vervaardigd voor een opdrachtgeefster wonend in de stad of de regio Gent.

Over andere belangrijke centra in de Zuidelijke Nederlanden is relatief weinig bekend, ook al waren daar in de vijftiende eeuw de omstandigheden gunstig voor de productie van verluchte manuscripten, met aan de ene kant potentiële opdrachtgevers uit diverse sociale lagen en aan de andere kant voldoende boekproducenten, al dan niet lid van een gilde, die tegemoet konden komen aan de lokale vraag.

Zo vormde Doornik, een Franse stad omsloten door Bourgondisch grondgebied, in de eerste helft van de vijftiende eeuw een belangrijk artistiek middelpunt, dat zich kon beroemen op schilders als Robert Campin (cat. 18) en zijn leerlingen Jacques Daret en Rogier van der Weyden.[9] Dankzij rijk archiefmateriaal met betrekking tot Doornik, heeft men onder andere het oeuvre van Jean Semont, een verluchter actief in het eerste decennium van de vijftiende eeuw, kunnen reconstrueren.[10] Deze meester bediende een plaatselijke en regionale clientèle, voor wie hij gepersonaliseerde handschriften vervaardigde, volledig toegesneden op de smaak en wensen van zijn opdrachtgevers. Alle door hem verluchte handschriften zijn uniek. Hetzelfde geldt voor Marc Caussin, een 'bon ouvrier' (echte vakman) in de miniatuurkunst, werkzaam te Valenciennes in het graafschap Henegouwen.[11] Hoewel in feite een tamelijk conventioneel ambachtsman, was hij in staat zichzelf te overtreffen wanneer zijn klanten bereid waren ervoor te betalen: dan maakte hij visueel en esthetisch aantrekkelijke composities. Voorbeelden daarvan zijn een door hem verlucht getijdenboek voor een kanunnikes in Maubeuge[12] en de *Histoires martiniennes* bestemd voor Philips I van Croÿ, graaf van Chimay.[13] Zijn tafereeltjes vielen zelfs in de smaak bij de hertog van Bourgondië, die er twee liet opnemen in een van zijn grootvader Philips de Stoute geërfd gebedenboek.[14]

Een andere regio waar we relatief weinig van afweten, is het hertogdom Brabant, dat ontvankelijk was voor impulsen vanuit de Noordelijke Nederlanden. In deze streek, waar de invloed van de internationale markten minder ver was doorgedrongen dan in de grote Vlaamse steden, kwamen meer streekgebonden handschriften tot stand, zorgvuldig afgestemd op de voorkeuren van de lokale elite. Een voorbeeld hiervan vormt een fascinerend getijdenboek in Den Haag, dat door drie opeenvolgende generaties van miniaturisten werd uitgebreid en gemoderniseerd. Ten minste één van hen was waarschijnlijk een lokale verluchter (cat. 25). De stijlveranderingen in de bewaard gebleven manuscripten laten zien hoe de smaak van de elite zich voortdurend bleef ontwikkelen.

Afb. 11.3.3
Kruisdraging, met in de marges engelen en wildemannen. Getijdenboek, overgangstijl tussen Goudenrankenmeesters en Willem Vrelant. Brugge, ca. 1450. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms. BPH 42, fol. 139v-140R

1 Deneffe 2011.
2 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms. 9015. Augustinus, *Cité de Dieu*, vol. 1; zie Brussel-Parijs 2011, pp. 171-172 cat. 18.
3 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms. IV 95, fol. 155v. Deze Drie-eenheid wordt toegeschreven aan Petrus Christus, een van oorsprong Brabantse schilder die zich in Brugge vestigde en wiens kunst sterk is beïnvloed door Jan van Eyck. Zie Los Angeles-London 2003, pp. 93, 96-97, cat. 6.
4 Bousmanne 1997; Brussel-Parijs 2011, pp. 238-255.
5 Clark 2000; Vanwijnsberghe & Verroken 2011; Vanwijnsberghe & Verroken 2017.
6 Parijs, Bibliothèque nationale de France, Ms. n.a.l. 3055; zie Brussel-Parijs 2011, pp. 159-161 cat. 14.
7 Baltimore, Walters Art Museum, Ms. W. 166; zie http://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/html/W166/.
8 Brussels, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms. IV 1113; zie Brussel-Parijs 2011, pp. 162-164 cat. 16.
9 Brine 2007; Vanwijnsberghe 2009.
10 Vanwijnsberghe 2007a.
11 Vanwijnsberghe 2013.
12 Frankrijk, particuliere verzameling; zie Vanwijnsberghe 2013, pp. 147-219, 429-432 nr. VIII, passim.
13 Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms. 9069; zie Vanwijnsberghe 2013, pp. 412-414 nr. II, passim.
14 Cambridge, Fitzwilliam Museum, Ms. 3-1954; zie Cambridge 2016, pp. 154-157 no. 29.